

Ҳуқуқ нормалари уларда мустаҳкамланган қоидаларнинг характериға караб ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юкловчи ва тақиқловчи (ман килувчи) нормаларға ажратилади. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида қуйидаги нормалар ўз ифодасини топган:

1) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқиға эға...”;

2) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида “Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашға мажбурдирлар”;

3) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган “...Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятиға аралашишиға, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятиға аралашишиға йўл қўйилмайди”.

Ваколат берувчи, мажбурият юкловчи ва тақиқловчи нормаларнинг бир-биридан фарқли жиҳатларини изоҳлаш орқали келтирилган нормалар ҳуқуқ нормасининг қай туриға киришини атрофлича муҳокама қилинг.

Авваламбор ҳуқуқ тушунчасига тариф берсак. Хар бир инсон жамиятда кишилар ёки давлат билан муносабатга киришар экан малум бир қоидаларга амал қилишига тўғри келади. Бундай муносабатлар турфа хил ижтимоий муносабатлар ва ҳодисаларни вужудга келтиради. Шундай ижтимоий ҳодисалардан бири ҳуқуқдир. Ҳуқуқ¹ (юридик маънода) – бу давлат томонидан ҳимоя қилинадиган, ўзида эркинлик, тенглик ва адолат тамойилларини ифодалайдиган, ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган, умуммажбурий ҳуқ-атвор қоидалари йиғиндиси. Жамиятда манфаатлар тўқнашуви вужудга келганда ижтимоий адолатни сақлаш, инсон эркинликлари, жамият тинчлиги ва еркинлигини сақлаш учун ҳуқуқга бўлган эҳтиёж вужудга келган. Ҳуқуқ кенг тушунча бўлиб унинг энг кичик элементи сифатида ҳуқуқ нормаси номоён бўлади. ҳуқуқ нормаси бу ҳуқуқнинг бирликдаги ифодаси дейишимиз мумкин. Ҳуқуқ нормаси ҳуқуқий тизимнинг барча элементлари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ҳуқуқ ижодкорлигида ва ҳуқуқни қўллаш жараёнида ҳам қатнашади, ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солади. Ҳуқуқ нормалари йиғилиб жамият ҳуқуқий тизимининг ўзагини ташкил қилади. Ҳуқуқ нормасининг асосий белгилари иродавий характерга эгалиги, нормативлиги, давлат билан ўзаро боғлиқлиги, умуммажбурийлиги, расмий ва шаклан аниқликка эгалиги, тизимлилиги билан ифодаланади. Кўплаб ҳуқуқшунос олимлар ҳуқуқ норма элементларини 3 та турга бўлган.

1. Гипотеза - дипозицияда кўрсатилган қонданинг кучга кириши учун зарур бўлган аниқ ҳаётий ҳолат (воқеа, ҳаракат, ҳодисалар) ўз ифодасини топади.
2. Диспозиция – гипотезада кўрсатилган ҳолатлар мавжуд бўлганида ҳуқуқ субъектлари роя этишлари лозим бўлган хатти-ҳаракат қондаси (ҳуқуқ ва мажбуриятлари) ифодаланган бўлади.

¹ ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ НАЗАРИЯСИ. Дарслик. © Ш.А.Сайдўллаев, 2018.

3. Санкцияга - диспозицияда кўрсатилган талабларни бажармаганлик учун берилиши мумкин бўлган таъсир чораси ёки тавсия этилган ҳаракатни содир этганлик учун рағбатлантиришнинг тури ва ўлчови ҳисобланади.

Ҳуқуқ нормалари уларда мустаҳкамланган қоидаларнинг характериға қараб ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи (ман қилувчи) нормаларға ажратилади.

Ҳуқуқ субъектиға муайян ҳаракатларни содир этиш мумкинлигини кўрсатувчи ҳуқуқ нормалари ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормалар дейилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг VII, VIII, IX боблари фуқороларнинг шахсий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ҳуқуқлари ва эркинликларига бағишланган. 29-моддасига биноан, “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқиға эға. Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқиға эға, амалдаги конституциявий тузумға қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир”. Демак ушбу моддада ҳуқуқ субъектиға муайян ҳаракатларни содир этиш, яни фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги, ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш каби ҳуқуқларни бермоқда.

Ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш каби ҳуқуқларни ижросини тامينлаш ва қафолатлаш учун Ўзбекистон Республикасининг Ахборот олиш қафолатлари ва эркинликлари тўғрисидаги Қонунини тасдиқланган. Унинг 3-моддасида Ахборот олиш қафолатлари ҳақида. Унга кўра Ҳар бир фуқаронинг ахборот олиш ҳуқуқи қафолатланади. Ҳар кимнинг ахборотни излаш, олиш, тадқиқ этиш, узатиш ва тарқатиш ҳуқуқи давлат томонидан ҳимоя қилиниши такидлаб ўтилган. Ўзбекистон Республикасининг Ахборот эркинлиги принциплари ва қафолатлари тўғрисидаги қонуни ҳам ушбу ҳуқуқ ва эркинликларни қафолатлайди. Амалда ушбу ҳуқуқ эркинлигини оммавий ахборот тизимининг ривожланганлиги, ахборотларнинг очиқлиги, уларни излаш доираси кенглиги, интернет тармоқларининг барча учун очиқлиги ва

ундаги ишончли манбаалардан эркин фойдаланишда тўсиқлар йўқлиги, тегишли ташкилотлардан тегишли маълумотларни олиш имкониятининг мавжудлиги ушбу ҳуқуқдан кенг кўламда фойдаланилиб келинаётганини кўрсатади. Қолаверса давлат органлари вакиллари билан очик давра суҳбатлари, очик суд мажлислари, сиёсатимизнинг очиклик ва ошкораликга таяниб иш юритиши фуқороларга ўз ҳуқуқларидан эркин фойдаланиш имкониятидан далолат.

Ўзбекистон Республикаси фуқоролари бундан ташқари бошқа кўплаб ҳуқуқларга эга, бепул талим олиш ва малакали тиббий хизматдан фойдаланиш, эркин иш танлаш, нафақа олиш ва бошқа яна кўплаб ҳуқуқлари мафжуд. Бу ҳуқуқлар энг аввало Ўзбекистон Республикаси Конституцияси билан кафолатланган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасидаги дин эркинлигини ҳам Ўзбекистон Республикасининг Виждон эркинлиги ва Диний ташкилотлар тўғрисида қонуни билан тартибга солинади ва ҳимоя қилинади. Буни амалдаги исботи сифатида Ўзбекистон ҳудудида кўплаб дин вакилларининг истиқомат қилиши, уларнинг ўз этиқодидан қаттиқ назар, диний ва миллий урф одат ва байрамларини эркин нишонлашлари, фуқороларнинг этиқоди уларнинг жамиятдаги ўрнига, ҳуқуқ ва эркинликларига даҳл қилмаётганининг ўзи ҳам ушбу қонуннинг амалдаги исботи. Жамиятда ўзга дин вакилларига нисбатан салбий фикрнинг йўқлиги ва уларнинг барча ҳуқуқ ва эркинликларидан чекловларсиз фойдаланиши ҳам ҳуқуқ эркинлигини яққол исботи. Бу нафақат Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида ва Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг 19-моддасида ҳам “Ҳар бир инсон эътиқод эркинлиги ва уни эркин ифода қилиш ҳуқуқига эга; бу ҳуқуқ ҳеч бир тўсиқсиз ўз эътиқодига амал қилиш эркинлигини ҳамда ахборот ва ғояларни ҳар қандай восита билан, давлат чегараларидан қатъи назар, излаш, олиш ва тарқатиш эркинлигини ўз ичига олади” деб кўрсатилганлиги .

Ҳуқуқ нормалари уларда мустаҳкамланган қоидаларнинг характериға қараб ҳуқуқ ва ваколат бериш билан бирға уларға бурч ва мажбуриятҳам юклайди. Ҳуқуқ субъекти ўз ҳуқуқ ва ваколатларидан фойдаланиш чоғида бошқаларнинг ҳуқуқларига зарар етказмаслиги керак. Ўзига юклатилган мажбуриятларини ўз вақтида тўла тўқис адо этмоғи керак. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида “Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашға мажбурдирлар” деб тақитланган. Ушбу модданинг ҳуқуқий асоси яна Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекцининг 6-моддасида солиқ солишнинг мажбурийлиги принципи ва ҳар бир шахс ушбу Кодексида белгиланган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаши шартлиги белгиланган. Демак Ўзбекистон Республикасидаги барча шахслар ўзларига юклатилган солиқ мажбуриятларини ўз вақтида тўла тўқис адо этиши шарт. Солиқ Кодекцининг 32-моддасида солиқ тўловчиларнинг мажбуриятлари кўрсатилган. Унда солиқ тўловчилар ўз солиқ мажбуриятларини ўз вақтида ва тўлиқ ҳажмда бажариши шарт деб ўтилган. Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети даромадларининг асосий қисмини солиқлар ва мажбурий тўловлар ташкил этади. Солиқлардан тушган маблағлар давлатнинг иқтисодий барқарорлиги, иштимой, ҳарбий ва бошқа соҳаларига қаратилади. Буларинг ҳаммаси халқ фаровонлиги учундир. Нафақат солиқ мажбуриятлари, фуқаролар бошқа кўплаб мажбуриятлари ва бурчлари мавжуд. Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилиш ва сарҳадларини қўриқлаш, унинг давлат белгиларига нисбатан ҳурматда бўлиш ва бошқалар.

Ҳуқуқ нормалари ҳуқуқ ва ваколат беради, ушбу ваколатлар ўз вақтида мажбурият юклайди ва бази ҳолларда тақиқлаш (ман қилиш)вазифасиниҳам юклайди. Ҳуқуқ субъектиға муайян хатти-ҳаракатларни содир этишни ман қилувчи нормалар тақиқловчи нормалар деб аталади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган “...Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятиға аралашишиға, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат

органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашishiга йўл қўйилмайди”. Бунда давлат органлари ва мансабдор шахсларга нисбатан тақиқ қўйилмоқда, қайсики жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашishiга нисбатан. Бу билан жамоат бирлашмалари фаолиятининг эркин фаолият олиб бориш ҳуқуқини ҳимоя қилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Нодавлат Нотижорат Ташкилотлари Тўғрисидаги Қонунинг 4-моддасида “...Давлат органлари ҳамда улар мансабдор шахсларининг нодавлат нотижорат ташкилоти фаолиятига аралашishiга, худди шунингдек нодавлат нотижорат ташкилотининг давлат органлари ҳамда улар мансабдор шахсларининг фаолиятига аралашishiга йўл қўйилмайди”деб яна бир бор такидланган.

Ҳуқуқ нормаларининг ҳар учала тури ҳам ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи (ман қилувчи) нормалари бир бири билан узвий боғлиқ. Бирининг мавжудлиги иккинчисига бўлган эҳтиёжни вужудга келтиради. Масалан бепул таълим олиш ҳуқуқи мавжуд. Ҳар бир шахсга ҳуқуқ берилмоқда ва ўз навбатида иккинчи шахсга мажбурият юкламоқда, яни унга сифатли таълим бериш. Булар ўзаро боғлиқ агар фуқоролар ўз навбатида солиқ мажбуриятларни бажарса ўқувчилар ўз вақтида ойлик маошларини олишади ва уларга мажбурият юкланади. Солиқлар ўз вақтида тўланиди ва ойлик маошлар ўз вақтида олинди демак ўқувчининг дарс ўтишдан бош тортиши тақиқланади. Ёки корхона раҳбарлигига тайинланган шахсга, корхона ҳудудида, берилган ваколат доирасида иш қўриш ҳуқуқи берилади. Ишчилар ва давлат олдида мажбурият ҳам вужудга келади. Ишни самарали олиб бориш, ишчиларга ўз вақтида маош бериш, солиқларни ўз вақтида тўлаш мажбуриятларини олади. Корхона фаолиятини олиб боришда қонунга ҳилоф равишда иш юритиш тақиқланади, ишчиларни мажбурий меҳнатга жалб қилиш, улардан хизмат вазифасидан ортқча топшириқларбериш, уларнинг қонуний ҳуқуқларини чеклаш тақиқланади. Демак бу уч тушунча бир бири билан узвий боғлиқ, жамият ҳаётининг деярли барча жавҳаларини ўз ичига олади. Ҳуқуқлар бериш, мажбурият юклаш ва тақиқлаш орқали субъектлар ўртасидаги муносабатларни тартибга

солади. Уларнинг ижроси ва кафолатлари қонунлар ва норматив ҳужжатлар билан белгилаб қўйади ва ҳимоя қилади.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.
2. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. 2019
3. Ўзбекистон Республикаси Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисидаги қонун.
4. Сайдуллаев Ш. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик – Тошкент ТДЮУ, 2018-й. 220-бет.
5. Одилқориев Х.Т. Давлат ва ҳуқуқ назарияси Дарслик – Тошкент «Адолат», 2018й – 528б
6. Ҳусанов О.Т. Конституциявий ҳуқуқ. Дарслик – Тошкент: Адолат 2013 - 552б.
7. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ Муаллифлар жамоаси. Маъсул муҳаррир: Ҳусанов Азад Тиллабоевич, юридик фанлар дўктори, профессор-Т: ТДЮУ нашриёти 2012-й 649-б